

Visió europea de la monarquia espanyola com a monarquia composta, segles XVI i XVII*

per Xavier Gil Pujol

En el seu vast panorama de la situació política francesa i europea de finals del segle XV, el cèlebre historiador Philippe de Commynes va sovintejar les al·lusions als reis espanyols. Per regla general parlava del «rei d'Espanya», però en algunes ocasions, amb desig de major precisió, es va referir al «rei i la reina» o «els reis». «Es nomena sempre la reina —va explicar al lector en una d'aquestes ocasions, mitjançant nota al marge— perquè Castella estava de part seva i, a més, ella hi detentava la principal autoritat: el seu casament ha estat molt honorable i unit.»¹

La unitat dinàstica entre les corones de Castella i d'Aragó va suposar una de les novetats més importants en l'escena internacional. Pocs anys després, en un passatge molt citat d'*El príncep*, Nicolau Maquiavel va enlairar Ferran el Catòlic al pedestal ocupat pel grapat de governants que, al seu parer, caracteritzava aquella nova època de la política europea. «En el nostre temps tenim Ferran d'Aragó, actual rei d'Espanya. Se'l pot anomenar gairebé príncep nou, perquè de rei dèbil ha esdevingut, per la fama i per la glòria, el primer rei dels cristians; i si considereu les seves accions les trobareu totes grandioses i alguna extraordinària.» Entre tan singulars empreses hi figuraven algunes mesures de govern i la conquesta de diversos regnes que va incorporar a la seva corona. La tendència expansionista de monarquies i altres unitats polítiques era ja vista com un dels trets característics del moment i el mateix Maquiavel va fixar amb claredat els distints tipus de principats, les vies mitjançant les quals eren adquirits i la manera de governar-los per tal d'assegurar la seva conservació. I amb el propòsit d'il·lustrar aquestes matèries, va mencionar el cas dels principats nous que «són

* Article presentat al seminari *Las monarquías compuestas, siglos XVII-XVIII*, Cursos d'Estiu de la Universidad Complutense de Madrid (El Escorial, agost de 1994). Part de la recerca per a la seva preparació ha estat possible gràcies a un ajut de la CÍRIT, convocatòria de 1993.

1. Philippe de COMMYNES, *Mémoires* (escrites al llarg de la dècada de 1490), llibre VIII, cap. 23 (ed. J. Calmette i G. Duruille, 3 vols., París 1965, vol. III, p. 287). En altres moments parla de «*les roy et royne d'Espagne*», «*roy et royne de Castille*» o «*les roys*»: II, p. 307; III, ps. 291, 294, 297. Totes les traduccions de les citacions de l'article són meves i s'hi han respectat les expressions Espanya, Monarquia Espanyola o Monarquia Hispànica.

com membres afegits a l'estat hereditari del príncep que els adquireix, com és el reialme de Nàpols per al rei d'Espanya».²

De les annexions territorials assolides per via dinàstica, hereditària o de conquesta en resultaven unes unitats polítiques superiors, caracteritzades per l'heterogeneïtat entre els membres que les integraven. És el que els historiadors actualment denominen «regnes múltiples» o «monarquies compostes».³ Aquest fenomen va ser assenyalat per escriptors i polítics coetanis, i la Monarquia Espanyola, en virtut de la seva inusitada extensió territorial, va despertar una particular atenció. Si, d'una banda, Commynes va remarcar que la perspectiva de la unió dels ducats de Borgonya i Guiena al regne de França el 1472 va aixecar temors a Anglaterra, «en veure tants senyoriis units a la corona», de l'altra, la llegenda «Des de la sortida del Sol fins a l'ocàs» que apareixia en unes columnes aixecades per a la rebuda de Carles V a Messina el 1535 donava fe dels dilatats dominis del Cèsar, com després corroboraria la coneguda frase de Tommaso Campanella, referida al rei catòlic, «mai no es fa de nits en l'imperi».⁴ Més encara, el remarcable fet que la majoria dels molts dominis que els àustries espanyols tenien a Europa no hagués estat aconseguida per conquesta, sinó per via matrimonial o hereditària, fou degudament ressaltat per autors de la talla de Giovanni Botero i Traiano Boccalini.⁵ I és que el vell lema dels Habsburg, *Bella gerant alii. Tu, felix Austria, nube*, resultava sorprenentment ajustat a la realitat.

Ara bé, s'imposa una precisió inicial. Nogensmenys que Jean Bodin va considerar que França, Espanya i Anglaterra no eren «monarquies compostes», sinó «simples». L'expressió, però, no tenia res a veure amb la seva composició territorial, sinó que es referia al fet que dels tres règims polítics que la tractadística de l'època solia distingir (monàrquic, aristocràtic i popular), en aquests tres països imperava el monàrquic, sense cap barreja amb components dels altres dos. Era, doncs, una monarquia «simple i pura», a diferència d'altres països on eren vigents ordenaments «compostos» o mixtos.⁶

La relació d'escriptors, polítics i diplomàtics estrangers que, d'una manera o una altra, es van pronunciar sobre la naturalesa territorialment composta de la Monarquia Espanyola podria ser molt llarga. Aquí se'n presenta un seguit de testimonis, procedents d'Itàlia, França i Anglaterra, que il·lustren suficientment

2. MAQUIAVEL, *El príncep*, caps. 1 a 3, 5 a 8 i 21 (ed. J. Moners, Barcelona 1982, les citacions en les ps. 122 i 51).

3. Conrad RUSSELL, *The Causes of the English Civil War* (Oxford 1990), cap. 2; J.H. ELLIOTT, *A Europe of Composite Monarchies*, «Past and Present», 137 (novembre de 1992), ps. 48-71; del mateix, *Catalunya dins d'una Europa de monarquies compostes*, a «Actes del III Congrés d'Història Moderna de Catalunya» (Barcelona 1993), vol. 1, ps. 11-23.

4. COMMYNES, *Mémoires*, llibre III, cap. 8 (I, ps. 224-225); Tomás CAMPANELLA, *La monarquía hispánica* (voltants de 1601), cap. 4 (ed. P. Mariño, Madrid 1982, p. 24); la llegenda messinesa, citada per Luis DIEZ DEL CORRAL, *El pensamiento político europeo y la monarquía de España* (Madrid 1983), p. 270.

5. Giovanni BOTERO, *Le relationi universali* (Venècia 1597), 2a. part, p. 134 (ed. original, 1591-1595); Traiano BOCCALINI, *Pietra del paragone politico. Tratta dal Monte Parnaso, dove si toccano i governi delle maggiori monarchie dell'Universo* (Sabioneta 1619), p. 99, on afegeix que aquest fet despertava viva gelosia en altres països (ed. original, 1615).

6. Jean BODIN, *Les six livres de la république*, llibre II, cap. 1 (ed. Ch. Frémont, M.-D. Couzinet i H. Rochais, París 1986, II, ps. 21-22).

els principals temes de reflexió al respecte que es van succeir al llarg dels segles XVI i XVII.

Per als observadors de l'època, l'imperi otomà apareixia, amb gran diferència, com l'organitzat de manera més compacta.⁷ La naturalesa composta, en canvi, era pròpia dels regnes de la Cristiandat, ja que senyoriis, ciutats i províncies hi gaudien de jurisdicció i atribucions. Giovanni Botero ho va dir amb un cert èmfasi: «Virgili anomena Itàlia gràvida d'imperis per la multitud de ciutats lliures i de potentats en què estava aleshores dividida. Avui bé pot dir-se això mateix d'Europa, plena i gairebé prenyada com està de dominis i de regnes».⁸ Una altra expressió d'aquesta multiplicitat es troba en alguns llibres de geografia coetanis, com el de Richard Blome, on la varietat territorial i política apareixia jerarquitzada de manera harmònica en funció d'una escala. La terra, s'hi mostrava molt gràficament, era dividida en regnes, i aquests, successivament, en províncies, regions, comtats, territoris, terres... fins arribar a polzades i grans de civada.⁹

Aquesta varietat territorial comportava una varietat d'ordinaments polítics, que era més o menys acusada segons els casos. França solia ser vista com el conjunt més homogeni. Maquiavel, en particular, després de la seva tercera legació a França el 1510, va remarcar el gran poder que tenia aquest regne i, segons ell, una de les raons principals era que havia assolit una notable unitat interior. I va precisar-ne un aspecte d'enorme interès: «Abans n'hi havia prou que qualsevol príncep fronterer tingués la intenció d'atacar el regne de França, perquè un duc de Bretanya, de Guiena, de Borgonya o de Flandes li concedís pas franc i li donés aixopluc [...]. Però com que ara Bretanya, Guiena, el Borbonesat i la major part de Borgonya són respectuosos súbdits del rei de França, aquests prínceps no tan sols estan mancats de mitjans per devastar el regne de França, sinó que estan enemistats amb els seus enemics.»¹⁰

El caràcter compost de les monarquies podia, en efecte, facilitar les ingerències exteriors i això, lògicament, provocava una gran preocupació. El mateix Maquiavel va advertir d'aquest perill amb caràcter general, mentre que, en una altra ocasió, en un memorial enviat el 1522 a un ambaixador florentí que se n'anava a la seva missió diplomàtica a Espanya, li encarregà averiguar si França podia reviscolar l'aixecament dels Comuneros castellans o utilitzar algun noble espanyol per tal de debilitar Carles V, i si aquest es trobava més a gust a Flandes o a Espanya.¹¹

7. MAQUIAVEL, *Príncep*, cap. 4 (ed. cit., p. 61); BOTERO, *Relationi*, 2a. part, ps. 8, 118-120; CAMPANELLA, *Monarquía hispánica*, caps. 19 i 30 (ed. cit., ps. 143, 238-241). També Montaigne va presentar l'estat turc com el més potent, però no tant en virtut de la seva unitat territorial com de la seva força militar: *Essais*, llibre 1, cap. 24 (dins les seves *Oeuvres complètes*, ed. A. Thibaudet i M. Rat, París 1962, p. 143).

8. BOTERO, *Relationi*, 2a. part, p. 1.

9. Richard BLOME, *The Gentleman's Recreation* (Londres 1686). Dec aquesta informació, així com altres útils orientacions sobre aquestes matèries, a Agustín Hernando. Tot i el seu gran interès, aquí no faig servir atles, representacions cartogràfiques ni obres de geografia.

10. Nicolás MAQUIAVELO, *Retrato de los asuntos de Francia*, dins els seus *Escritos políticos breves*, ed. M.T. Navarro Salazar (Madrid 1991), ps. 40-41.

11. MAQUIAVEL, *Príncep*, caps. 3 i 4 (ed. cit., ps. 55, 62); memorial a Raffaello Girolamo, citat per Díez DEL CORRAL, *Pensamiento*, ps. 57-58.

Deslliurat, aparentment, d'aquestes eventualitats, el regne de França semblava més compacte i unit, i així va seguir semblant-ho a tractadistes posteriors. En contrast directe amb una França més cohesionada, Espanya apareixia a ulls de Francesco Guicciardini com llastada per una tradició de discòrdies internes, les quals ell atribuïa a la manca de *civiltà* i a l'esperit inquiet dels seus habitants, i també a «no ser regne d'un sol, sinó a estar dividida en molts i diversos senyoriis i en molts regnes, dels quals avui encara en romanen els noms: Aragó, València, Castella, Múrcia, Toledo, Lleó, Còrdova, Sevilla, Jaen, Granada, Gibraltar». En alguns casos, aquesta divisió tenia un fort caire polític. Catalunya, va observar, disposava de lleis pròpies, «fora de les quals el rei no els podia manar»; i Aragó gaudia de tants privilegis que, segons comentà, la reina Isabel va arribar a exclamar: «Aragó no és nostre, cal que tornem a conquerir-lo». D'altra banda, Guicciardini va atribuir a aquestes diferències polítiques les dificultats del rei Ferran a Castella després de la mort d'Isabel.¹²

Però si Guicciardini assenyalava, d'una banda, la menor cohesió de la Monarquia Espanyola, de l'altra també va posar de relleu que, un cop havia sortit amb força de la seva anterior situació d'obscuritat, ara assolía un grau d'unitat molt estimable. En efecte, el 1512 va lloar la recent conquesta de Navarra, que ell va seguir de Logronyo estant: la nova província «quadra molt bé amb els seus restants territoris, perquè ara tanca aquests regnes amb els monts Pirineus». A més del mèrit que la frontera política arribés a coincidir amb la frontera natural, idea que tanta difusió tindria posteriorment, Guicciardini assenyalà també «la uniformitat que (Navarra) té amb la resta de regnes d'aquest país» i que «en haver-se (Ferran) possessionat fins al peu de les muntanyes, ha barrat la via d'entrada a Espanya per aquest sector i deixat oberta, en canvi, la via d'ingrés a França».¹³

Ambdues cares de la moneda, notable unió dinàstica i diferències territorials entre els regnes, van ser assenyalades per molts observadors de finals del segle XV i inicis del XVI. Un bon exemple és el de Pedro Màrtir de Angleria, l'humanista italià afincat a la cort dels Reis Catòlics, qui, d'una banda, va afirmar: «Itàlia es troba dividida en moltes peces, Espanya, unida; els prínceps italians, discordes, els espanyols, concordes». I, de l'altra, va censurar l'excessiva llibertat que els furs concedien al regne d'Aragó, en perniciosos detriment de l'autoritat reial.¹⁴ El contrast que Espanya i França oferien davant la fragmentada Itàlia fou també apreciat, no sense enveja, per Maquiavel, segons el qual «si en aquelles províncies (de totes dues monarquies) no s'hi veuen tants desordres com els que cada dia neixen a Itàlia, això no es deu tant a la bondat del poble, que en bona part resulta escassa, com al fet que tenen un rei que els manté units, no solament per la seva virtut, sinó pels ordenaments d'aquells regnes que encara romanen sencers».¹⁵

12. DIEZ DEL CORRAL, *Pensamiento*, ps. 67, 134, 131. Els comentaris sobre Catalunya i Aragó es troben en el seu *Viaje a España* (1511), ed. J.M. Alonso (Madrid 1952), ps. 44 i 46.

13. Citat per DIEZ DEL CORRAL, *Pensamiento*, ps. 33-34, 156-157. Sobre la idea de frontera natural, vegeu Peter SAHLINS, *Natural Frontiers Revisited: France's Boundaries Since the Seventeenth Century*, «American Historical Review», 95 (1990), ps. 1423-1451.

14. DIEZ DEL CORRAL, *Pensamiento*, p. 128; José Antonio ARMILLAS, *Aragón visto por un humanista: Pedro Màrtir de Angleria*, «Estudios», 3 (1974), ps. 32, 37.

15. Nicolás MAQUIAVELO, *Discursos sobre la primera Década de Tito Livio*, llibre I, cap. 55 (ed. A. Martínez Arancón, Madrid 1987, p. 158).

De llavors en endavant, ambdós aspectes de la política interior espanyola, unitat i diversitat, van ser repetidament assenyalats per ambaixadors i viatgers estrangers. Els rics informes dels ambaixadors venecians no van passar per alt la diversa composició territorial de la monarquia ni les seves conseqüències polítiques. Aquestes conseqüències pogueren merèixer judicis de signe diferent per part d'uns ambaixadors o d'uns altres, però la diversitat a penes va despertar en ells estranyesa, sinó que la recolliren com un aspecte característic del panorama polític coetani. En aquest sentit, van subratllar les diferències entre Castella i la Corona d'Aragó, tant pel que feia al grau d'autoritat efectiva detentat pel rei com al volum d'ingressos fiscals de la corona, un i altre considerablement menors a Aragó, Catalunya i València.¹⁶

Singular és el testimoni de l'ambaixador polac Juan Dantisco, que el 1523 va informar des de Valladolid al seu rei que en cercles polítics i cortesans espanyols es donava per segur que, si els francesos eren derrotats, «Portugal i Espanya formaran un sol regne, perquè en altre temps Lusitània era una part d'Hispania i es diferenciaven poc en la llengua, el caràcter i el costum de les gents».¹⁷ Aquest era un parer que contradeia una anterior opinió de Commynes, segons el qual a cada criatura i a cada nació Déu li havia donat el seu contrari, per tal de mantenir-la en humilitat i temor, i així «al regne de França ha donat per contrari els anglesos; als anglesos, els ha donat els escocesos; al regne d'Espanya, Portugal».¹⁸

Fos com fos, la fractura de la Cristiandat entre catòlics i reformats va imprimir un nou sentit a la naturalesa composta de les grans monarquies de l'època. La dissidència religiosa, màxim perill que es podia presentar als governants moderns, s'agreujava encara més si arrelava a una o més províncies d'una monarquia composta. Els casos del Bearne, les Províncies Unides o Bohèmia són suficientment eloqüents. Abans, però, que aquestes situacions es presentsin, el 1528 Juan Dantisco va advertir alarmat, des de Saragossa, de la intensa circulació dels llibres d'Erasme, «que han arrencat aquí no poca superstició. Temo que aquí ocorri igual que a Alemanya o pitjor». Al mateix temps, es referí amb preocupació a la nombrosa població morisca d'Aragó, a la presència de cripto jueus i als «altres molts mals cristians, que si assolissin una mica de llibertat davant els inquisidors, aquí s'hauria acabat la religió».¹⁹

El vaticini no es va complir, però l'atenció que aquest problema provocava no va fer sinó augmentar. Era el temor que les minories religioses actuessin com a cinquena columna per a la invasió des de l'exterior. Així, mentre molts obser-

16. Una bona mostra d'aquests informes i relacions de viatge es troben a Eugenio ALBÈRI, *Le relazione degli ambasciatori veneti al Senato durante el secolo decimosesto*, vols. 5 i 6 (Florència 1861-1862); i José GARCÍA MERCADAL, *Viajes de extranjeros por España y Portugal*, 3 vols. (Madrid 1952).

17. *Espanoles y polacos en la corte de Carlos V. Cartas del embajador Juan Dantisco*, ed. A. Fontán i J. Axer (Madrid 1994), p. 154. En aquest mateix volum es recullen un seguit de cèdules de pagament lliurades pel rei perquè Dantisco pogués transitar entre Castella, Aragó i Navarra sense pagar els preceptius drets duaners: ps. 212-213, 215 i 218.

18. COMMYNES, *Mémoires*, llibre V, cap. 18 (II, ps. 207-208). A continuació relaciona altres parelles de contraris a Itàlia i Alemanya.

19. *Espanoles y polacos*, p. 212.

vadors estrangers van reparar en la singularitat espanyola de la població morisca —una variant molt peculiar de la naturalesa composta de la Monarquía Hispànica—, un autor contrareformista italià va celebrar que certs plans d'aixecament morisc fossin desbaratats, ja que «hagués significat fàcilment la pèrdua de tot Espanya o, almenys, perillós treball per a molts (dels seus) regnes».²⁰ Tot i així, els governants espanyols van aprendre la lliçó. En un escrit a Felip II sobre la situació a Holanda, un membre del Consell d'Estat va donar les culpes a la reina d'Anglaterra i sentencià: «Si aquesta tingués quelcom en què ocupar-se a casa seva, deixaria de remenar en les d'altri.»²¹

Tot això explica que des de mitjan segle XVI es desenvolupés una aguda sensibilitat en cercles polítics i diplomàtics europeus respecte de la naturalesa composta dels estats, ja fos el propi o el dels veïns. Un major interès, però, no sempre anava acompanyat d'un major grau d'informació. Ara van ser, sobretot, escriptors i tractadistes els qui airejaren aquestes qüestions, però, a diferència d'ambaixadors i viatgers, que disposaven de la seva pròpia experiència, la majoria havien de conformar-se amb dades de segona mà, no sempre fiables. Així, tot i l'abundosa collita de textos i fulletons sobre Espanya que hi hagué a Anglaterra durant la segona meitat del segle XVI, en gran part de fort caire invectiu, no existeix ni un sol llibre de viatges anglès sobre l'Espanya de Felip II.²² D'altra banda, el cas de Jean Bodin és igualment eloqüent. Aquest autor va fer diverses al·lusions a la Monarquia Espanyola, tant en el seu *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (1566), on, per exemple, va parlar de la notable extensió que havia assolit, «en part per la força de les armes i en part per mitjà de successions legítimes»; com en els *Six livres de la République* (1576), on, pel que aquí interessa, va comentar el caràcter paccionat de les lleis aragoneses aprovades en Corts. Però juntament amb aquestes dues observacions adequades, en ambdues obres no manquen imprecisions ni errors, fet atribuïble —en particular en el *Methodus*— que les seves fonts, en bona mesura, no eren sinó obres italianes sobre història espanyola.²³

Però on Bodin pogué cometre algun error, ocasional i de limitada repercussió, uns altres contemporanis seus francesos, els monarcòmacs hugonots, tergiversaren dades essencials de la vida política d'Aragó i, d'aquesta manera, presentaren una visió incorrecta sobre els poders dels reis espanyols en aquell regne de

20. Alberto PECORELLI, *Il rè catholico* (escrit entre 1603 i 1612), ed. J. Beneyto Pérez (Madrid 1942), p. 41. Sobre la peculiaritat de la població morisca, pel que fa a Granada, vegeu Bernard VINCENT, *La visión du royaume de Granade par les voyageurs étrangers au tournant des XVe et XVIe siècles*, «Chronica Nova», 15 (1986-1987), ps. 301-312.

21. British Library, Egerton 1506, ff. 207-209, carta d'un conseller no identificat, primavera 1593.

22. Henry KAMEN, *La visión de España en la Inglaterra isabelina*, dins H. KAMEN i J. PÉREZ, *La imagen internacional de la España de Felipe II* (Valladolid 1980), p. 61. En el segle següent, però, sí que hi van haver testimonis anglesos directes.

23. Fernando SÁNCHEZ MARCOS, *Nota sobre la historiografía de la época de Antonio Agustín: la selección bodiniana de historiadores de los españoles*, dins P. MOLAS, (dir.), *Jornades d'Història: Antoni Agustín (1517-1586) i el seu temps*, 2 vols. (Tarragona 1988-1990), II, ps. 485-494, que conté a la p. 494 la citació reproduïda; José Luis BERMEJO CABRERO, *Textos normativos hispánicos en la obra de Jean Bodin*, «Anuario de Historia del Derecho Español», 62 (1992), ps. 587-592. El seu comentari sobre les lleis aragoneses es troba a *Six livres de la république*, llibre I, cap. 8 (ed. cit., I, p. 194).

la seva monarquia. Es tracta de la contribució que al llarg de la dècada de 1570 van fer François Hotman a *Franco gallia*, Theodore Beza a *Le droit des magistrats* i l'autor de *Vindiciae contra tyrannos* a la invenció del sisè i últim dels llegendaris furs de Sobrarbe. En virtut d'aquest suposat fur, el rei hi era elegit sota condició de jurar les llibertats aragoneses, bo i acceptant la superior jurisdicció d'«un que mana més que vós», el Justícia d'Aragó, que restava facultat per dirimir les diferències entre rei i regne. Tal invenció ja tenia antecedents autòctons aragonesos, però aquests autors hugonots la van consolidar, delerosos, en el seu radicalisme antiabsolutista, d'abastar casos de resistència legítima al rei exercida per magistrats públics. Mancats d'informació precisa, es van basar probablement en alguna font espanyola no identificada, per bé que Hotman va incorporar a la tercera edició del seu llibre, molt ampliada, referències a Lucio Marineo Sículo i Jerónimo Zurita. És cert que en la *République* el mateix Jean Bodin va negar, amb raó i basant-se en Pedro Belluga i en un testimoni oral, que la corona fos llavors electiva a Aragó i que el tal jurament tingués lloc. Però, malgrat això, la contribució hugonot va consolidar el fals fur i obrí el pas a ulteriors aportacions que, amb l'admonitori «i si no, no», culminaren la seva elaboració.²⁴

Aquesta admonició, suposadament escoltada pel rei d'Aragó abans de començar a regnar, esdevingué molt famosa en cercles polítics europeus. A això hi ajudà, sens dubte, la seva excepcional severitat i, encara més, l'aixecament foral aragonès enfront de Felip II el 1591, amb el seu dramàtic final, el qual semblava compensar el fals fur amb empenta política de tot allò que mancava de veritat històrica. Al cap de poques setmanes de produir-se aquells fets, es va publicar a Londres un fulletó que presentava Aragó, Catalunya i València aixecats contra Felip II i dotats ja d'un nou rei, mitjançant elecció.²⁵ Encara que la realitat desmetia palmàriament tal informació, aquest fulletó feia bons els pitjors temors sobre la facilitat del contagi revolucionari entre regnes contigus d'una monarquia composta. I la immediata tasca propagandística duta a terme per Antonio Pérez en els seus exilis francès i anglès va assegurar que el conflicte no caigués en l'oblit. De fet, si les diferències polítiques internes de la Monarquia Hispànica apareixien com a quelcom normal en els informes dels ambaixadors venecians al llarg del segle XVI, ara, a finals de segle, l'enorme impacte en l'opinió europea de la rebel·lió holandesa i, en menor mesura, de l'aixecament aragonès provocà que aquestes diferències polítiques comencessin a ser vistes com anòmales o contraproductes, si més no sota Felip II.

En aquest clima d'opinió, un fet de la política interior anglesa va conferir nova actualitat al cas aragonès i espanyol. El traspàs d'Isabel I el 1603 i l'adveniment al tron de Londres del rei escocès Jaume Estuard va donar origen a la monarquia composta britànica. Arran d'aquests fets es desenvolupà un debat de gran interès sobre les diferents formes d'unió entre ambdós regnes i les seves res-

24. Ralph A. GIESEY ofereix un bon resum d'aquestes elaboracions: *If Not, Not. The Oath of the Aragonese and the Legendary Laws of Sobrarbe* (Princeton 1968), ps. 20-24.

25. *A Fig for the Spaniard or Spanish Spirits* (1591), citat per Gustav UNGERER, *A Spaniard in Elizabethan England: the Correspondence of Antonio Pérez's Exile* (Londres 1974), vol. 1, ps. 40-41.

pectives virtuts. Perpètuës o temporals, perfectes o imperfectes, per conquesta, matrimoni o herència, tot el ventall de possibilitats trobava exemples en el continent, antics i recents, a la llum dels quals podien estudiar-se les fórmules més adequades per al cas britànic, segons el que cada autor postulés. Sir Henry Spelman, per exemple, va comentar que una unió de corones era cosa habitual, com revelaven, digué, els casos de Portugal i l'Algarve; Castella, Lleó, Aragó i Granada; el regnes dels saxons i Gal·les; França i Normandia. D'aquesta manera, segons va observar Sir Henry Savile, les unions entre Lituània i Polònia, Noruega i Suècia, Aragó, Castella i Portugal, Bretanya i França, i el casament entre Maria Tudor i el príncep Felip, oferien un marc prou ampli on podrien orientar-se tant els partidaris d'una unió més estreta com els d'una unió més gradual entre Escòcia i Anglaterra.²⁶

En aquest sentit, John Russell, que advocava per una unió britànica de certa intensitat, la qual hauria de basar-se en la triple comunió de religió, govern i cors, afirmava tranquil·litzadorament que els molts dominis de l'Imperi i els diversos regnes d'Espanya estaven units i, malgrat això, conservaven les seves respectives lleis. D'això n'extreia una lliçó: qualsevol que fos la forma d'unió, el *statu quo* dels membres integrants no patia alteració. Un altre tractat, anònim, decidit partidari d'una unió estreta, va presentar un argument més detallat: unions tan condicionades com les de Suècia amb Dinamarca i Espanya amb Portugal no havien donat peu a una autèntica unió, sinó més aviat a una «confusió de sobirania» en la persona dels reis. Tals unions, a més, no tenien assegurada la continuïtat, ja que mantenien com simples veïns pobles d'afectes i inclinacions tan distints. Les diferències polítiques entre Aragó, Lleó i Castella i els privilegis de Portugal, Nàpols i Milà —uns i altres, segons arguïa, respectats curosament pels reis espanyols— impedien l'annexió i la incorporació. A parer seu, per no haver-se produït una «barreja d'estats» no pogué tampoc desenvolupar-se una llarga amistat i amor. Al contrari, aquell veïnatge —concloïa— podia fomentar els recels recíprocs i fins i tot conduir a la rebel·lió.²⁷

Un altre autor, John Doddridge, es va ocupar de la qüestió de l'accés comú a honres i càrrecs per part dels súbdits escocesos i anglesos que ara s'unien. Aquest era un tema que va despertar gran interès i l'esmentat autor es va referir al cas dels navarresos, que podien obtenir beneficis de Castella, i al dels aragonesos, que n'estaven exclosos. També van ser objecte d'atenció els possibles profits econòmics que depararia la unió i, en particular, la debatuda abolició de duanes entre Anglaterra i Escòcia. Al respecte, un escriptor va comentar que el rei d'Espanya trobaria estrany que un aragonès obtingués llicència de tràfic lliure dins la unió britànica i que un castellà, en canvi, no l'obtingués, o bé que al mateix rei espanyol se li demanés un determinat tipus de tracte per a un anglès i un de diferent per a un irlandès.²⁸

Per la seva banda, Sir Henry Spelman va plantejar la sensible qüestió de l'anomenada que cadascun dels regnes conservaria dins la futura unió, i ho va

26. *The Jacobean Union. Six Tracts of 1604*, ed. B. Galloway i B.P. Levack (Edimburg 1985), ps. 164-165 i 219.

27. *Ibidem*, ps. 97-98, 46-47 i 60.

28. *Ibidem*, ps. 153-154 i 239.

fer tot preguntant-se si Borgonya havia perdut la seva fama i si Portugal havia esdevingut un poble obscur des que ambdós estaven units a Espanya. A més, el mateix Spelman va parlar d'una altra qüestió no menys sensible: els conqueridors tenien tendència a canviar les lleis, tal com havien fet els normands a Anglaterra i els anglesos a Irlanda i Gal·les. Però, segons advertí, era més fàcil canviar les lleis dels regnes que no pas els cors dels seus habitants i quan hom intentava fer-ho en casos de successió legítima, com era el de 1603, els perills eren encara més grans, tal com mostrava —concloïa— la situació que a Espanya se li havia creat als Països Baixos.²⁹

Per últim, es van sospesar diferents noms per al nou estat i possibles títols per al rei que ara cenyia ambdues corones. I el cas espanyol va tornar a servir com a repertori de formes. Si el rei espanyol s'intitulava *Rex Hispaniarum et Judeorum* o bé «Rei de les Illes del Mar Océà» o «Rei de les Dues Sicílies», hom va argüir que Jaume I i els seus successors bé podrien ostentar el títol de *Rex Britanniae, Franciae et Hibernae* o bé *Rex utriusque Britanniae* o fins i tot *Rex Britannicarum Insularum et Franciae*.³⁰

Com es veu, les referències a la Monarquia Espanyola van ser freqüents en aquests tractats sobre la unió jacobea. I, en particular, el cas aragonès va atraure una notable atenció. Sens dubte, les recents alteracions i l'eficient tasca propagandística d'Antonio Pérez van contribuir-hi de valent. En aquest sentit, dos dels escriptors que van reflexionar sobre les modalitats de la unió britànica van fer al·lusió a l'aixecament foral de 1591.³¹ No és d'estranyar que l'ambaixador britànic a la cort de Felip III, Sir Charles Cornwallis, s'ocupés també d'aquestes matèries. Així, el 1607 va redactar un *Discourse of the State of Spaine*, basat en els tres distints estils de govern que hi eren vigents, el d'Aragó, el de Castella i el de Portugal. I també va preparar uns *Extracts out of the Annals of Arragon*, que cobrien des de la invasió musulmana fins al Compromís de Casp, solució successòria, va anotar, que va ser celebrada amb gran joia a l'Aragó, amb no tanta a València i amb menor joia a Catalunya.³² Lamentablement, Cornwallis no va donar explicacions sobre els seus propòsits en preparar aquests extractes. Però no és aventurat pensar que responien a l'interès suscitat en el seu país pel passat i el present aragonès, en aquelles circumstàncies domèstiques d'unió dinàstica.

Però la menció al cas aragonès que probablement va revestir més dramatisme va tenir lloc a la Cambra dels Comuns anglesa el 27 de febrer de 1607. Hi intervenia Francis Bacon per exposar la seva postura sobre la naturalització d'escoços a Anglaterra, el qual, tot imprimint un gir al seu discurs, va dir a l'audiència: «Permeteu-me dirigir la vostra atenció cap a esdeveniments recents, en el regne d'Aragó.» Uns quants anys enrere Bacon havia establert amistat amb l'exiliat Antonio Pérez i simpatitzat amb la causa foral, però ara es mostrava partidari d'una unió estreta, per bé que gradual, entre Anglaterra i Escòcia i, per extensió, entre els regnes de qualsevol monarquia composta. I així, va argumentar:

29. *Ibidem*, ps. 153-154 i 179-181.

30. *Ibidem*, ps. 167-168 i 209-210.

31. *Ibidem*, ps. 154 i 234.

32. British Library, Add. 39.853, ff. 29v-69 i 150-157.

«Aquest regne (Aragó) fou unit a Castella i a la resta d'Espanya en les persones de Ferran i Isabel, i així va continuar durant molts anys. Ara bé, com a regne, va romandre separat de la resta del cos d'Espanya en privilegis [...].

»Què en va resultar? En va resultar que, encara ben fresc en la memòria, encara no fa dotze anys, amb tan sols la veu d'un home condemnat (Pérez) des de les reixes de la presó, que va cridar 'furs', que equival a dir llibertats o privilegis, es va aixecar una perillosa rebel·lió, que fou suprimida amb dificultat per un exèrcit reial, els seus privilegis retallats i incorporats amb la resta d'Espanya. A causa d'una espurna tan petita, i malgrat tan llarga continuïtat (d'unió), estaven disposats a trencar i separar-se novament.»³³

Així doncs, des de la talaia anglo-escocesa d'inicis del segle XVII, la unió dinàstica espanyola, *aeque principaliter*, establerta més de cent anys enrere, no semblava suficient, segons significades veus, per tal d'assegurar la cohesió i la continuïtat de la Monarquia Hispànica. En aquells anys, també a l'Europa de la Contrareforma, a Itàlia sobretot, es reflexionava amb particular intensitat sobre els mitjans que poguessin assegurar l'operativitat dels estats, en general, i del sistema polític espanyol, en particular. A la *Della Ragion di Stato* (1589) i *Relationi universali* (1591), així com en altres obres, Giovanni Botero va establir uns temes i uns termes de discussió que, amb certes variants, marcarien la norma per a nombrosos escriptors posteriors. Règim monàrquic o popular; recursos humans, materials i militars, composició territorial i extensió de dominis; conducta bel·ligerant o aliada dels veïns, i oportunitats i maneres adequades per actuar eren, per a Botero, els principals factors que calia tenir en compte per tal d'avaluar la capacitat de conservació, una tasca, la «conservació», ja comunament considerada molt més àrdua que el simple «augment» o engrandiment territorial. Assegurar la «conservació» era una preocupació persistent, realment aguda. I, en aquest respecte, el cas de la Monarquia Hispànica va atraure una àmplia atenció, no tan sols per la seva excepcional extensió en el Vell i el Nou Món, sinó també per constituir la major potència militar catòlica. Ambdós mèrits, en aquelles dècades marcades per fortes aspiracions universalistes, la feien acreedora del títol de Monarquia Universal, encarregada de la superior missió de sufocar l'heretgia protestant i defensar la Cristiandat davant la temible amenaça turca.³⁴

Per a aquests tractadistes catòlics, la unitat religiosa —juntament amb la unitat política proporcionada pel règim monàrquic— constituïa la fórmula essencial per garantir l'estabilitat present i la perdurabilitat futura. Figures de primer ordre com Justus Lipsius i Botero ho afirmaven categòricament.³⁵ I així ho demostrava el contrast extrem entre una Espanya unida i en pau, malgrat la

33. Citat per UNGERER, *Spaniard in Elizabethan England*, I, p. 208.

34. Sobre les diverses manifestacions d'aquestes aspiracions universalistes fora i dins d'Espanya, vegeu, respectivament, Anthony PAGDEN, *Instrumentos del Imperio: Tommaso Campanella y la monarquía universal de España*, al seu *El imperialismo español y la imaginación política* (Barcelona 1991), cap. 2, en especial ps. 82-91; i Pablo FERNÁNDEZ ALBALADEJO, *Imperio de por sí: La reformulación del poder universal en la temprana Edad Moderna*, al seu *Fragments de monarquía* (Madrid 1992), cap. 2.

35. Sobre Lipsius, vegeu ELLIOTT, *Europe of Composite Monarchies*, p. 62; BOTERO, *Relationi*, 2a. part, p. 8.

seva diversitat, i una França esquinqada i en ruïnes per causa de les guerres de religió.³⁶ La monarquia era la forma política més adequada, ja que combinava la necessària individualitat del cap amb la multiplicitat de membres, tot i que des d'Anglaterra —amb ocasió de la discussió sobre el títol que hauria d'ostentar Jaume I i VI— s'aixequés alguna crítica a les implicacions que havien adquirit els termes «imperi» i «monarca», justament arran de l'ús que en feia la Monarquia Espanyola.³⁷

En la tractadística catòlica del segle XVI i inicis del XVII poden diferenciar-se, d'una banda, les descripcions geogràfiques de regions i països, i, de l'altra, les consideracions polítiques que mereixia cada cas concret. En tractar d'Espanya, Botero informava que en l'antiguitat havia estat dividida en tres parts: la Tarraconense, la Bètica i la Lusitània, mentre que actualment ho estava en tres «corones» o règims polítics: Aragó, Castella i Portugal. I en procedir a la descripció de cadascuna, va assenyalar, per exemple, els grans privilegis dels ciutadans honorats de Barcelona, que només reconeixien una autoritat condicionada del rei; les reunions de Corts dels regnes de la Corona d'Aragó a Montsó; i les franquícies dels biscaïns, on el rei era reconegut simplement com a «senyor». D'altra banda, en tractar dels factors que atorgaven grandesa als estats, comentà les dificultats inherents a aquells estats que es composaven de terres planes i zones muntanyenques, ja que les inclinacions dels súbdits d'unes i les altres diferien marcadament: «És el cas d'Espanya, on els biscaïns i els aragonesos i els altres pobles habitants a la part més muntanyenca i aspre del país són d'un ànim tal que, pels seus molts privilegis, viuen sota un rei quasi en llibertat i en república. Contràriament, els castellans i els andalusos, el territori dels quals és més pla i més dolç, s'avenen de bon grat a allò que més plau al seu príncep.» El mateix succeïa —proseguia Botero— a les Illes Britàniques, on no tan sols Anglaterra i Escòcia mai no havien estat sota una mateixa corona, sinó que, a més, els escocesos, gent bel·licosa i feréstega, estaven separats dels anglesos per barreres de la natura. També els rebels d'Irlanda es concentraven en les abruptes zones septentrionals de l'illa. Més i tot, dins Anglaterra mai no hi havia hagut gaire concòrdia entre anglos i gal·lesos, «per la diferència de llocs». També les inquietuds interiors a Nàpols i les diferències entre toscans i llombards s'explícaven pel medi físic. En canvi, va observar, a països plans com Polònia, Moscòvia, França i altres, hi havia costums comuns i els súbdits s'hi trobaven units sota la corona sense presentar problemes.

Botero, però, no ho atribuïa tot a les influències ambientals, en una mena de determinisme geogràfic, sinó que igualment va afirmar que era freqüent que els súbdits d'un mateix rei estiguessin sotmesos a la seva autoritat per formes diver-

36. Giovanni BOTERO, *La razón de estado y otros escritos*, ed. M. García-Pelayo (Caracas 1962), p. 130; *Relationi*, 1a. part, p. 18; 2a. part, ps. 2, 7-8; 3a. part, ps. 67-68, 77. CAMPANELLA, *Monarquía hispánica*, caps. 20 i 24 (ed. cit., ps. 159, 187).

37. Sir Henry Savile va recalcar que el títol havia de ser «*rex*, i no pas *imperator*, paraula que els espanyols, en el seu orgull, han usurpat a vegades, i, menys encara, *monarcha*, perquè, si bé la paraula en si mateixa és més (o potser menys) que *rex*, en la comprensió comuna la paraula *monarcha* procedeix de les quatre grans i cèlebres monarquies, de manera que no seria considerat sinó una vanitat en nosaltres, ja que, segons penso, cap altre rei no l'ha utilitzada abans»: *The Jacobean Union*, p. 210.

ses, amb les consegüents diferències de règim polític, «com els aragonesos i els castellans a Espanya, i els borgonyesos i els bretons a França». I la mateixa França, segons Botero, presentava la regió del Bearn i les ciutats de La Rochelle, Tolosa de Llenguadoc, Arles i Marsella, que gaudien d'un autogovern gairebé ple.³⁸

A la llum de l'experiència, i per tal d'escapar de les causes que provocaven la ruïna dels estats (entre les quals incloïa el fatídic voler abastar més del que les pròpies forces permetien), Botero opinava que els estats més durables eren els de mida mitjana, situació terrestre i de disposició territorial contínua, en comptes dels massa grans o massa petits, marítims i discontinus. Ara bé, en analitzar el cas de la Monarquia Hispànica va sotmetre aquest criteri a nombrosos matisos, fins a invalidar-lo. De fet, va rebutjar expressament les opinions dels qui creien que un imperi tan heterogeni, dividit i separat no podria ser durable. En un imperi tan extens, va adduir, es combinava la grandesa i la mitjanja: la primera estava «a tot el cos compost de membres desunits»; la segona, «a la major part dels membres». Aquests membres, a més, eren suficientment forts com per no espantar-se davant intents estrangers d'ocupació, «com han mostrat Milà i Flandes, tantes vegades atacats endebades pels francesos, i igual Nàpols i Sicília». És cert, va admetre, que estaven bastant allunyats entre si, però «no per això han de ser considerats discontinus, ja que, a més del diner, que aquesta Corona posseeix en abundància i que val per tot, estan units per mitjà del mar, i no hi ha estat, per més lluny que estigui, que no pugui ser ajudat per armes marítimes. I els catalans, biscaïns i portuguesos són de tanta excel·lència en matèria marinera que en veritat pot dir-se que són els amos de la navegació. Així que les forces navals en mans d'aquesta gent fan que l'imperi, que sembla dividit i desmembrat, calgui considerar-lo unit i gairebé continu; i encara més ara, que Portugal s'ha ajuntat a Castella».

Per tal de reforçar aquesta unió, i trobant inspiració en Cèsar August, Botero va plantejar la conveniència de disposar d'una flota a la Mediterrània (que en realitat ja existia) i una altra a l'Atlàntic. Tot plegat, conclouia, juntament amb el bon estil de govern que aplicava el rei catòlic, és a dir, just i enemic de novetats, li permetia mantenir unides i en quietud «nacions d'ànims, costums i humors diferentíssims: castellans, aragonesos, biscaïns, portuguesos, italians, alemanys, i el món nostre i el nou, súbdits naturals i d'adquisició, cristians i gentils», excepte allà on ho pertorbava el veïnatge de prínceps heretges.³⁹

Segons Botero, en definitiva, la Monarquia Hispànica superava airosument la prova més dura: amb el valor i la capacitat de sacrifici dels seus homes, aconseguia conservar els seus estats, «perquè la mare de la perdurabilitat dels imperis és la moderació», enfront de la gosadia impulsiva d'anglesos i francesos, la qual els incapacitava per conservar les seves conquestes a França i a Itàlia, res-

38. BOTERO, *Relationi*, 1a. part, ps. 4-6, 14, 21-25, 35; 2a. part, *proemio* (sense paginar) i p. 12; *Razón de estado*, p. 92.

39. BOTERO, *Razón de estado*, ps. 96-100, 181-182; *Relationi*, 2a. part, ps. 134-136, on, a més, descarta l'eventualitat que la seva proposta de dues flotes empenyés espanyols i turcs a una desenfrenada i destructiva cursa d'armaments. Sobre l'esquadra de galeres que ja existia a la segona meitat del segle XVI per a la defensa de Nàpols i Sicília, vegeu Luis A. RIBOT GARCIA, *Las provincias italianas y la defensa de la monarquía*, dins A. MUSI (coord.), *Nel sistema imperiale l'Italia spagnola* (Nàpols 1994), ps. 71, 73 i 80.

pectivament.⁴⁰ De fet, el sonor fracàs de França en terres italianes, on a finals del segle XV i inicis del XVI va perdre les seves adquisicions amb la mateixa rapidesa amb què les havia obtingudes, fou ja assenyalat en aquelles mateixes dates, i des d'aleshores hi venien insistint diversos autors. Un tal fracàs constitueix una de les observacions més reiterades en les visions coetànies sobre diferents estats europeus i no va deixar d'influir en el debat polític interior francès.⁴¹ Ara Botero ho repetia per tal de subratllar millor els assoliments de la Monarquia Hispànica i ponderar les seves qualificacions per al lideratge catòlic que li atribuïa. I a aquest objectiu també hi contribuïa poderosament la pau, durable i desacostumada, de què venien gaudint els dominis italians sota sobirania espanyola.

Però aquest panorama era massa falaguer. La rebel·lió de les Províncies Unides no podia ser ocultada i el mateix Botero, en altres passatges, en va fer menció per il·lustrar diversos arguments, en especial les seves receptes per apaiagar tumults ja nascuts. En aquests supòsits considerava necessari, abans que res, actuar amb rapidesa, ja que altrament revoltes i guerres civils «per regla general no s'assosseguen mai més, excepte que sigui amb la ruïna de les parts», tal com ensenyaven —va precisar— els exemples coetanis de Flandes i les guerres de religió franceses. La distància, a més, era un gran enemic. Ho era la distància física, que complicava tots els esforços, com mostraven «el recent exemple de Portugal, que ha estat ocupat en pocs mesos pel rei catòlic, i el dels Països Baixos, que el mateix rei no ha pogut recuperar en trenta anys; tot es deu a la proximitat d'aquell i a la llunyania d'aquest». I ho era també la distància anímica, la provocada per la llunyania del príncep, la qual, segons Botero, minava l'obediència tant dels dirigents com del poble, excepte que —en observació que sembla una censura tàcita al sedentarisme de Felip II— el príncep hi anés ben ràpidament, tal com va fer Carles V en tenir notícia de la rebel·lió de Gant. Finalment, Botero trobava un atenuant per a aquest fracàs espanyol a Flandes mitjançant un paral·lel amb la rebel·lió dels perses contra el domini otomà, la geopolítica de la qual, deïa, era molt més favorable al turc; encara que no va deixar d'assenyalar el pes del nou impost fixat a Flandes pel duc d'Alba, que Botero jutjava impropi, com un dels factors que va contribuir a l'aixecament.⁴²

Flandes seria objecte d'atenció per part d'altres autors. Però a Botero no li va passar desapercebut un altre fet, menys palès, que també posava en dubte la lloada capacitat de la Monarquia Espanyola per conservar els seus estats. Era la

40. BOTERO, *Relationi*, 1a. part, secció 2a. (amb numeració pròpia), p. 54; 2a. part, *proemio* (sense paginar).

41. MAQUIAVEL, *Príncep*, cap. 3 (ed. cit., ps. 52-53); Guicciardini, citat per DIEZ DEL CORRAL, *Pensamiento político*, p. 236. Poc després també ho remarcarien CAMPANELLA, *Monarquia hispànica*, cap. 24 (ed. cit., ps. 177-178); i Alberto PECORELLI, *Il rè catholico*, p. 79. El 1597, després de la presa d'Amiens per forces espanyoles, Marillac va recordar la pèrdua francesa de Milà en els seus esforços per aconseguir l'aprovació per a determinades mesures destinades a incrementar els ingressos de la hisenda reial: Antonio ÁLVAREZ-OSSORIO, *La república de las parentelas. La corte de Madrid y el gobierno del estado de Milán durante el reinado de Carlos II*, tesi doctoral inèdita (Universidad Complutense de Madrid, 1994), ps. 197-198.

42. BOTERO, *Razón de estado*, ps. 142-144 i 157; *De la neutralidad*, inclòs en aquesta edició, p. 219; *Relationi*, 2a. part, p. 128.

situació material de Portugal i Castella. Ambdós regnes patien penúria de població, a causa de les nombroses i llunyanes empreses endegades, arran de les quals —deia— les ciutats eren plenes de dones i la província «vídua, orfe i mancada de fills». El dictamen de Botero era sever: portuguesos i castellans havien seguit una raó d'estat contrària a la que havia permès la grandesa de Roma, que, conscient de la necessitat d'homes, fomentà els matrimonis, establí colònies i admeté antics enemics a la ciutadania romana. Portugal i Castella, pel contrari, es valien només dels propis habitants, malgrat que Castella podia disposar de milanesos, napolitans, sicilians i sards, tan fidels i obedients. Aquesta penúria demogràfica, concloïa Botero, provocava dificultats per defensar els dominis d'ultramar, amenaçats pel corsarisme anglès i qualque revolta indígena.⁴³

«Conservar», doncs, ja no consistia només a no patir pèrdues territorials. Tenia també un vessant d'ordre econòmic, com bé sabien els arbitristes espanyols. Justament durant la *Pax Austriaca* d'inicis del segle XVII foren nombrosos els escriptors, dins i fora del món hispànic, que van reflexionar sobre l'operativitat de la Monarquia Espanyola. I, a poc a poc, a les reflexions exteriors l'accent passà de les diferències polítiques entre els seus regnes i els estats membres, tema que havia dominat la visió al llarg del segle XVI, al problema de la distància física i al grau de desenvolupament econòmic. Tot i així, en cercles erudits europeus va continuar viva la constància del vessant polític de la pluralitat territorial espanyola. A això hi va contribuir en gran mesura la tasca divulgadora d'Andreas Schottus, humanista flamenc deixeble de Lipsius que havia viscut a Espanya, el qual en els volums d'*Hispaniae illustratae* va compilar extensos fragments de cròniques i obres històriques espanyoles, antigues i recents, entre les quals figuraven les d'Isidoro de Sevilla, Rodrigo Ximénez de Rada, Joan Margarit, Francisco Tarafa, Elio Antonio de Nebrija, Ambrosio Morales, Jerónimo Zurita, Jerónimo Blancas, Juan de Mariana i altres.⁴⁴ D'aquesta manera, la consciència respecte de les arrels històriques de la personalitat diferenciada dels diversos regnes espanyols no es va veure eclipsada per aquest creixent interès cap a la funcionalitat operativa i econòmica de la Monarquia catòlica.

La mencionada influència de Botero és perceptible en nombrosos autors, i de manera intensa en Pierre d'Avity. Aquest geògraf francès va escriure un voluminós tractat, *Les états, empires et principautez du monde* (1619), presentat com a exponent de la nova «ciència del món», on ofería una compilació poc original de coneixements, que va assolir un ampli crèdit i difusió. Avity comentà, incrèdul, la que li semblava una llarguíssima llista de regnes i senyoriis ostentats pels reis espanyols, ja que, segons deia, molts valien menys que un bisbat francès i «uns són fundats en l'aire sobre pretensions del no res i altres són tan plens de vanitat i talment fora de tota aparença de realitat, que no hi ha home de judici

43. BOTERO, *Relationi*, 1a. part, ps. 17-18. Amb criteri semblant, a un altre passatge assenyalava les dificultats a les quals havia de fer cara Moscòvia per haver encetat guerres llunyanes: 2a. part, ps. 35-36.

44. *Hispaniae illustratae, seu rerum urbiumque Hispaniae, Lusitaniae, Aethiopiae et Indiae scriptores varii*, 4 vols. (Frankfurt 1603). D'altra banda, la *Hispaniae Bibliotheca, seu de academiis ac bibliothecis* (Frankfurt 1608), compilada per A.S. Peregrinus, recollia una relació d'universitats i un llarg repertori d'autors espanyols sense, però, parlar especial atenció a la varietat política entre els regnes de la monarquia.

que no se'n rigui». A més, va relatar que el rei Francesc I se'n burlà en una ocasió en què rebé una carta de Carles V «carregada de tots aquests títols, quan ell només s'intitulava senyor de Gentilli, que és un petit poble prop de París». I va advertir que l'ambició del rei espanyol «seria posseir-ho tot». Tot i així, va opinar que la Monarquia Hispànica tenia una indubtable capacitat de perdurar malgrat la seva dispersió territorial, judici en el qual seguí a Botero, a vegades al peu de la lletra. També el va seguir en el seu diagnòstic sobre la penúria demogràfica que patien Espanya i Portugal.⁴⁵

Juntament amb aquestes coincidències amb Botero, Avity va realitzar aportacions més personals, com l'eventualitat, que ell rebutjava com a altament improbable, d'alguna rebel·lió dels grups dirigents espanyols, amb suport popular, en virregnats allunyats de la cort; i la conveniència que el rei espanyol incorporés els habitants dels seus territoris italians, fent així més explícit un apunt de Botero al respecte. Del seu repàs global als diversos dominis fora de la Península Ibèrica, en resultava un panorama clarament favorable: Nàpols, amb uns habitants tan inclinats a les revoltes, cosa que —va recordar— havia propiciat un continu canvi de potències dominants en aquell regne al llarg de quatre segles, es trobava ara estable, fet que, si hom tenia present el caràcter superb i indomable d'aquells súbdits, «ha de justament [...] sorprendre com un gran èxit». Sicília i Milà, malgrat els seus privilegis, estaven igualment en quietud, una quietud a la qual, en el cas del ducat, on el poble tenia molt poca estima al domini espanyol, hi ajudava la forta presència militar. Goa era governada pels portuguesos amb «tan bon ordre i atenen amb tanta cura totes les coses, que poden viure ben assegurats». Les Filipines, a les quals atribuïa una gran importància, eren, al seu parer, més fàcils de defensar des de les costes americanes que d'atacar des de l'Índic pels musulmans. I, finalment, el conjunt del Nou Món era ben regit i defensat, sense que ocasionals escaramusses corsàries mereïessin ser sobreestimades. Pocs temporals, doncs, en el vastíssim horitzó imperial hispànic segons el presentava Avity. Restaven, és clar, els Països Baixos. Però se'n va ocupar fora de l'apartat dedicat a la Monarquia Espanyola. Les províncies catòliques eren governades pels arxiducs Albert i Isabel «amb dolçor [...], com un poble lliure, seguint les seves pròpies lleis i privilegis», després que els espanyols havien renunciat a considerar-les possessions pròpies i, per tant, a sotmetre-les a les seves lleis. Per la seva part, les Províncies Unides apareixen en Avity com pràcticament segures en la seva independència, tot regint-se per un govern republicà i popular i, sobretot, gaudint d'una insòlita prosperitat: «Ha(n) crescut amb la guerra, per bé que això sembli estrany i contra natura i raó, floreixent meravellosament.»⁴⁶

El fracàs espanyol i l'èxit holandès es projectaren com una pesada ombra en els tractats d'aquells anys sobre la Monarquia Espanyola. Així es manifesta en l'obra de Tommaso Campanella *De Monarchia Hispanica* (voltants de 1601),

45. Sieur D.T.V.Y. (Pierre d'AVITY), *Les états, empires et principautez du monde, representez par la description des pays, moeurs des habitants, richesses des provinces, les forces, le gouvernement, la religion & les Princes qui ont gouverné chacun estat* (París 1619), ps. 152-159.

46. *Ibidem*, ps. 152-153, 158, 182-183, 195-196, 203-204, 232-233, 253-254, 294-295, 341, 376-377, 380 i 384.

que en posteriors edicions va incorporar com a capítol un escrit que havia dedicat al cas holandès. Campanella es va sumar a la postura de proclamar assegurada la continuïtat de la Monarquia Hispànica, tant a Europa com al Nou Món, rebutjant expressament opinions que, per causa de la separació territorial que patia, es manifestaven en sentit contrari. Es tractava, novament, de postular el lideratge mundial per exercir la missió de la Monarquia Universal. I, a fi d'enfortir-lo, va propugnar una reactivació agrícola i, sobretot, una major cohesió entre els súbdits dels diversos regnes i territoris hispànics. Aquesta cohesió s'assoliria mitjançant la familiarització dels uns amb els altres a través de matrimonis mixtos i de la comuna participació en càrrecs, acadèmies i afers comercials, i mitjançant la difusió a tots els territoris de la llengua i els costums espanyols, tot i que no va deixar de proclamar el principi que pobles diferents havien de ser governats segons lleis diferents. Segons Campanella, calia aplicar aquest principi de manera ben particular als Països Baixos, els habitants dels quals, opinava, diferien frontalment dels espanyols quant a caràcter. Va responsabilitzar el duc d'Alba de diverses mesures contraproductives i, per tal d'esmenar-les, va recomanar suprimir la Inquisició i els nous tributs i que el rei s'hi traslladés a viure. Un programa de rearmament naval, que posaria els dominis americans a aixopluc d'atacs enemics, completava la seva bateria de propostes. I encara que en obres posteriors va parlar de decadència econòmica espanyola, en el llinar del segle XVII Campanella presentava un imperi hispànic que, així enfortit, estaria en condicions de derrotar per fi el turc.⁴⁷

Una major unió era també el que propugnava el napolità Alberto Pecorelli. Es tractava d'intensificar la unió dels diversos territoris, de tal manera que cap potència enemiga no gosaria atacar ni cap estat membre gosaria revoltar-se. «Quin rebel flamenc —preguntava— o quin comte Maurici no es convertiria en timidíssim conill?» Pecorelli, però, no es va molestar a pensar quin programa polític permetria assolir aquest objectiu, sinó que en tenia prou amb la força de les seves pròpies afirmacions. Més i tot, opinava que la qüestió holandesa no havia d'aturar el rei espanyol en el seu camí cap a un major engrandiment. Seria mèrit escàs, va dir, «conservar aquell comtat (Flandes) amb tanta despesa si al mateix temps no hagués adquirit altres províncies i altres súbdits». I és que, a parer seu, el rei espanyol podia recórrer a la bona i cristiana raó d'estat, la que empenyia a «adquirir nous súbdits».⁴⁸

Aquests autors, compromesos a fons amb la causa contrareformista, no podien deixar de creure —i, per tant, de proclamar— en la legitimitat de domini i en la capacitat operativa de la Monarquia Espanyola, que n'era el braç secular. Uns negaven importància a les possibles dificultats nascudes de la seva pròpia extensió i altres senzillament no les preniën en consideració. Malgrat la seva palesa motivació ideològica, convé no menystenir la vàlua d'aquestes opinions,

47. CAMPANELLA, *Monarquia hispànica, passim*. En la qüestió del lloc de residència del rei, ja plantejada en el seu dia per Maquiavel amb caràcter general (*Príncep*, caps. 3, 5, 6; ed. cit., ps. 54, 63-65), Campanella simultaneja la seva mencionada recomanació que el rei es traslladés a viure als Països Baixos, amb l'afirmació que havia de residir a perpetuïtat a Espanya, com a cap de l'Imperi (p. 61). Sobre la seva opinió en obres posteriors, vegeu PAGDEN, *Instrumentos del imperio*, ps. 92-93.

48. PECORELLI, *Rè catholico*, ps. 33, 50 i 53-55.

ja que altrament es mutilaria el ventall de postures manifestades a l'època i s'abonaria la posterior visió historiogràfica que ha presentat l'experiència imperial espanyola com gairebé intrínsecament inviable i n'ha recalcat els símptomes de la seva decadència.

Endemés, una opinió positiva sobre la viabilitat i l'eficàcia de la Monarquia Espanyola també es va manifestar des de cercles francesos, des d'una aferrissada rivalitat amb la política internacional espanyola. En efecte, el Pare Joseph, un dels màxims col·laboradors de Richelieu, va traçar el 1624 una panoràmica sobre els diversos estats europeus, amb el propòsit d'assenyalar tot allò que fos «de la major consideració per a França, segons les seves condicions i qualitats». Al rei espanyol, «tan poderós i tan temible per a tots els demés», li atribuïa pretensions de continuar la seva expansió i domini, la qual cosa no semblava desgavellada, ja que l'ordre era la nota característica gairebé arreu dels seus dominis. «Espanya, per ser el cap i un regne que comprén altres catorze regnes dins seu, segons el repartiment que van provocar fa noucents anys els moros per guerres contínues entre ells o amb els cristians, i al qual s'ha ajuntat Portugal fa quaranta anys, se'l pot anomenar perfecte en el seu assentament i en les parts de les quals es compón.» Els diners de les Índies i els tractes amb els banquers genovesos —presentats com a favorables per a la hisenda reial— permetien a la corona espanyola mantenir tantes guerres, malgrat la molt escassa col·laboració econòmica que rebia d'altres regnes hispànics. Espanya, prosseguí, estava ben pacífica i els regnes italians eren governats adequadament, «segons la seva forma de ser». Nàpols, per exemple, rebia un tracte rigorós, el que calia esperar de la prudència i severitat espanyoles, «ja que és el [regne] que més necessita ser refrenat del món, pel seu natural altívol i turbulent, com s'ha observat sempre en els d'aquest país, que només aspiren a tenir novetats i a lliurar-se del jou espanyol, l'únic capaç, potser, de contenir-los, com s'ha manifestat en el passat, quan han tingut problemes amb altres sobirans». Sicília, en canvi, era governada «amb més dolçor i moderació, per fer temps que està subjecta i sotmesa voluntàriament a la corona d'Espanya, i per aquest motiu té grans llibertats i privilegis, que l'espanyol no gosa violar». Milà, per la seva banda, era objecte d'una política intermèdia, «menys rígida que la de Nàpols i més fèrria que la de Sicília». Només Flandes, sempre Flandes, ombrejava el panorama dels dominis del rei espanyol, segons el presentava el Pare Joseph: «La part que li resta (dels Països Baixos) és tractada per ell a l'espanyola i com a ell li agrada, amb poder sobre les mateixes consciències mitjançant la Inquisició, i sense cap consideració a franquícies, llibertats i privilegis.»^{48 bis}

Tanmateix, és igualment cert que, a poc a poc, es van anar manifestant opinions menys convençudes. Any abans, Botero va jutjar favorablement la manera pausada amb què la Monarquia Espanyola solia actuar. En la seva opinió, el sistema de consultes per part dels consells garantia resolucions madures i prudentes. I la lentitud global resultant no tan sols era atribuït propi de la seva grandesa, sinó que, a més, en els conflictes, el pas del temps acabava afavorint-la, enfront de l'apressament amb què potències menors es veien obligades a

48 bis. Père JOSEPH, *De los Principes y Estados de la Cristiandad* (1624), publicat juntament amb Henri DE ROHAN, *Del interés de los Principes y Estados de la Cristiandad* (1635) (Madrid, ed. Primitivo Mariño, 1988), ps. 8-12, 62.

actuar.⁴⁹ Aquest actuar pausat semblava correspondre's amb la proverbial gravetat espanyola i amb la majestat característica de la cort dels Àustries.⁵⁰ Ara, però, fins i tot un esperit poc analític com Pecorelli lamentava la lentitud provocada per les grans distàncies que calia salvar, quelcom molt greu quan es tractava de disposar de tropes en el lloc necessari, una dificultat de la qual en treien profit els enemics de la fe.⁵¹ Bé sabia veure-ho uns quants anys després Richelieu, quan afirmà: «No es pot dubtar que els espanyols aspiren al domini universal i que els únics obstacles que fins al present han trobat són la distància entre els seus dominis i l'escassetat d'homes.»⁵²

Uns quants exemples mostren la varietat de postures adoptades davant la qüestió. El 1595 el venecià Minuccio Minucci, marcat per un fort providencialisme i preocupat per assegurar el futur del Nou Món, va proposar segregarlo de la Monarquia, tot posant al seu davant un príncep de la casa regnant a Espanya, el qual romandria lligat amb la cort de Madrid mitjançant una aliança perpètua. D'aquesta manera, segons creia, la gestió dels metalls preciosos seria més profitosa, Espanya no hauria d'esforçar-se tant en la tasca de poblar Amèrica, i aquesta podria constituir-se en potència per si mateixa, capaç de socórrer el rei espanyol en les seves guerres contra França i Anglaterra i fins i tot de fer cara al turc.⁵³ Per la seva banda, el napolità Camillo Borrell, no menys providencialista, argumentà el 1611 que era precisament la pluralitat territorial de la Monarquia Hispànica, el seu estatut de transterritorialitat, la base real i, alhora, legitimadora de la seva hegemonia.⁵⁴ En canvi, també el 1611 el cardenal Guido Bentivoglio va elogiar el gran èxit polític de les Províncies Unides, governades per un sistema completament nou, republicà, enfront del domini espanyol. En un llibre que va assolir notable difusió, Bentivoglio va traçar els contrastos entre aquest règim i el monàrquic, assenyalant en particular que quan dins d'una monarquia alguna província aixecava objeccions al govern, aquest enviava tropes per castigar, mentre que a les Províncies Unides el govern enviava agents a estudiar i resoldre la situació. La conclusió del cardenal era també força innovadora: el règim de les Províncies Unides perduraria més que el de la Monarquia Espanyola.⁵⁵ I poc després, Traiano Boccalini, que havia estat

49. BOTERO, *De la reputación i De la neutralidad*, ambdós a *Razón de estado*, ps. 207-208, 220-221; *Relationi*, 2a. part, ps. 134, 137-138.

50. Vegeu, respectivament, Baldassare CASTIGLIONE, *El cortesano* (1528), llibre 2on, caps. 27, 37 (ed. M. Pozzi, Madrid 1994, ps. 245, 259); i J.H. ELLIOTT, *La corte de los Habsburgo españoles: una institución singular*, al seu *España y su mundo, 1500-1700* (Madrid 1990), cap. 7.

51. PECORELLI, *Rè catholico*, ps. 83-85. Per la seva part, Traiano Boccalini va parlar també de la necessitat d'actuar amb major rapidesa, encara que va atribuir les dilacions a l'hàbit de llargues deliberacions del govern espanyol, més que no pas a les distàncies: *Pietra del paragone politico*, p. 103.

52. Citat per Geoffrey PARKER, *El ejército de Flandes y el camino español, 1567-1659* (Madrid 1976), p. 58.

53. Francesca CANTÙ, *Crítica dell'ideologia imperiale, a Venezia, tra Cinquecento e Seicento: Monarchia di Spagna e dominio delle Indie Occidentali*, dins *Homenaje a José Antonio Maravall* (Madrid 1985), vol. 1, ps. 377-378.

54. Pablo FERNÁNDEZ ALBALADEJO, *De Regis Catholici Praestantia: una propuesta de 'rey católico' desde el reino napolitano en 1611*, dins MUSI (coord.), *Nel sistema imperiale l'Italia spagnola*, p. 99.

55. Salvo MASTELLONE, *Holland As a Political Model in Italy in the Seventeenth Century*, «Bijdragen en Mededelingen Bettrefende de Geschiedenis der Nederlanden», 98 (1983), ps. 571-574. Agraïxo a Pilar Sánchez que m'hagi facilitat una còpia d'aquest article.

professor de Bentivoglio, va escriure negativament sobre la Monarquia Espanyola en llibres que van tenir un èxit enorme. En particular, assenyala que la nombrosa presència d'espanyols en càrrecs públics de Milà, Nàpols i Sicília feia que el domini espanyol hi resultés odiós, per «l'habitual severitat castellana».⁵⁶

Així doncs, una remarcable discussió s'anava desenvolupant, també fora d'Espanya, sobre l'organització interior de la Monarquia Catòlica quan Olivares va establir-se com a *valido*. I poc temps després, el 1622, l'anglès Anthony Sherley, que havia dut a terme diverses missions i havia ocupat càrrecs a Nàpols, li va adreçar un escrit en el qual, seguint el format habitual d'una descripció per països del món conegut, li presentava un ambiciós pla de reforma. Els seus principals punts eren fomentar la producció nacional, davant l'empobriment patit en benefici d'altres nacions; recuperar el domini comercial a la Mediterrània; i assegurar els ports americans, molt vulnerables davant els atacs d'holandesos i anglesos. I el mitjà proposat era signar una pau perdurable amb el turc, la qual permetria al rei catòlic erigir-se en àrbitre dels litigis entre els països cristians i l'imperi otomà. L'objectiu principal de Sherley, doncs, no era la reforma política interior, sinó una reorientació estratègica del lloc de la monarquia en l'escena internacional. Tot i així, però, també es va ocupar de la seva pluralitat de territoris, «dispersos per tantes parts i dividits per tants mars i subjectes a tants aspectes de regnes majors i menors», qüestió sobre la qual va formular opinions d'indubtable interès.

Els vassalls del rei catòlic, va dir, eren «fidelíssims i els més aplicats al servei dels seus reis que hi ha entre les nacions». I els d'Espanya pròpiament dits compartien característiques humanes comunes: «És veritat que no és just diferenciar estats que tenen la mateixa religió, el mateix vestit, la mateixa llengua i els mateixos costums encara que tinguin diversos cognoms, ja que sembla que tinguin vincles naturals que els apopen i lliguen a un cos, com són Aragó, l'Andalusia, València i Catalunya en aquests regnes d'Espanya, els quals, com que parlen el mateix i porten el mateix, i s'acostuma entre ells poca diferència, sembla que seria defecte diferenciar-los del mateix cos d'Espanya, ja que són d'ella i fan cos amb ella.»

Sherley va efectuar també un repàs als súbdits dels altres diversos dominis, una cosa que, apuntà, era innecessària en el cas de França, ja que «ni té altres regnes dividits i apartats, sinó només el cos de França ratllat en les seves províncies». En la seva opinió, els dominis espanyols a Itàlia no presentaven problemes d'ordre interior, ja que estaven «mantinguts amb obediència, part amb armes, part a causa del llarg imperi i part amb l'assossec i quietud de tota Itàlia, per no haver-hi fet soroll en tants anys les armes estrangeres». Ara bé, la pau present no semblava bastar per dissipar les antigues vel·leïtats d'aquelles terres, «ja que canviar de senyor sempre és suau als vassalls adquirits». Hi trobava a faltar la seguretat suficient, «la que neix d'interessos nacionals, els quals obliguen i vinculen les parts». La solució estava a estrènyer les relacions mitjançant «profits, beneficis i interessos comuns (que) són els que generalment obren en tot i drecen a tots i obliguen a tots», de manera que, «lligats i vinculats amb interessos i profits, és encadenar-los de per vida i vides per ser l'obligació general». A Flandes,

56. BOCCALINI, *Pietra del paragone politico*, ps. 22, 102. Aquest llibret, que va aparèixer postumament el 1615 i va tenir un gran èxit immediat, recollia un seguit d'escrits mordaços, que el mateix autor havia exclòs dels seus famosos *Ragguagli di Parnaso* (primera edició, 1612).

on «ja tot està minvat i poc menys que acabat», per haver passat la major part dels negocis a mans dels rebels, Sherley va presentar una rivalitat intensa entre el poble i els nobles, als quals atribuïa una clara inclinació envers la monarquia. I Portugal, per la seva part, apareixia sota colors realment ombrívols: «Portugal és oposat i remuga contra el govern de Castella, i, com és divers en llenguatge, es diferencia el més que pot en vestit i costums; en tot és antic enemic i incert vasall i mudable de fe amb facilitat, ja que no pot, tot i dominat, encobrir el seu odi.»

Malgrat un diagnòstic tan inquietant, que a la força es projectava sobre l'imperi colonial portuguès i hispànic, Sherley va acabar la seva panoràmica amb una nota clarament positiva, sempre que s'endagués el programa de reformes que ell propugnava, ja que, segons afirmava convençut, «aquests regnes (d'Espanya) tenen robustíssima constitució, fortíssima complexió i poderosíssim natural per conservar-se i augmentar-se».⁵⁷

Si la «conservació» era possible tot mantenint la diversitat territorial o si, pel contrari, requeria una major uniformitat, era el gran debat d'aquells anys. Els vents de reforma que entenia la unitat en termes de creixent uniformitat bufaven en molts indrets. Així, és molt significatiu que en els seus primers anys de regnat, Carles I Estuard tractés d'impulsar una «unió d'armes» entre els regnes de la monarquia britànica, a fi i efecte de dotar-la de major cohesió i operativitat, en expressa imitació del projecte d'Olivares.⁵⁸ Des de la mateixa Anglaterra, però, va sorgir un altre judici, molt menys favorable, sobre un altre aspecte de la situació espanyola. En les seves reflexions sobre el comerç exterior i la balança de pagaments, Thomas Mun va assenyalar amb precisió la causa que minava les pilastres de la monarquia espanyola: no podia abastar-se a si mateixa i el seu comerç era deficitari. Ara bé, l'aparença exterior, és a dir, la seva àmplia extensió territorial, encara no ho delatava. Gràcies a les mines d'or i plata americanes, deia, el rei espanyol «està en condicions no tan sols de mantenir sotmesos molts estats i províncies formoses a Itàlia i en altres parts (que, altrament, aviat deixarien d'obeir-lo), sinó que també, aprofitant-se d'una guerra contínua, fa els seus dominis encara més grans, aspirant ambiciosament a un imperi pel poder del seu diner, que és el nervi mateix de la seva força i que es troba dispersat en diversos països molt allunyats i, malgrat tot, units d'aquesta manera».

Però aquesta mateixa extensió, prosseguia Mun, obligava el rei espanyol a emprendre una guerra econòmicament ruïnosa, «molt diferent de la que un príncep fa en els seus propis confins o amb els seus vaixells al mar». En efecte, «confiat en el poder del seu tresor, emprèn guerres a Alemanya i a altres llocs remots, que ben aviat empobriran de tot el seu capital al més ric regne de la cristiandat i la manca resultant portarà immediatament desordre i confusió en els exèrcits».⁵⁹

57. Xavier-A. FLORES, *Le «Peso político de todo el mundo» d'Anthony Sherley, ou un aventurier anglais au service de l'Espagne* (París 1963), ps. 57-59 i 114.

58. RUSSELL, *Causes of the English Civil War*, ps. 30 i 56.

59. Thomas MUN, *La riqueza de Inglaterra por el comercio exterior. Discurso acerca del comercio de Inglaterra con Las Indias Occidentales*, ed. J. Silva Herzog i E.A.J. Jhonson (Mèxic 1954), ps. 78, 80. Aquest comentari pertany al primer dels dos tractats, que fou escrit cap a 1629 i publicat el 1664.

Penúries econòmiques i desordres militars, en una situació de continuada varietat territorial, van ser, sens dubte, factors que condugueren a les rebel·lions i revolucions de mitjan segle XVII. Les notícies sobre el transcurs d'unes i altres eren esperades amb avidesa a molts racons d'Europa. La «Gazette de France», per exemple, informava sovint sobre els esdeveniments d'Anglaterra, Catalunya i Nàpols. Encara que de moment no se'n sap gaire, tot fa pensar que la circulació de notícies entre governants i, en especial, entre rebels de diversos països va ser intensa. I també aquí la sort de la Monarquia Espanyola, en els seus diferents territoris, va atreure gran interès.⁶⁰

Al cap de poques setmanes de la irrupció dels segadors a Barcelona i del subsegüent assassinat del virrei de Catalunya, els tres diplomàtics espanyols acreditats llavors a Londres, que intentaven establir importants acords amb el comte de Strafford, «s'esforçaven —segons un informe de l'ambaixador venecià— a fer creure que la rebel·lió dels catalans no revestia importància i es resoldria amb facilitat».⁶¹ Tan optimista pronòstic no es va complir; però, a finals de setembre, quan ja s'havia produït la invasió escocesa en el nord d'Anglaterra, un polític anglès va comentar sobre la doble rebel·lió, escocesa i catalana. Després de manifestar la seva joia per la convocatòria del que seria Parlament Llarg i perquè, segons deia, el rei posava la qüestió d'Escòcia en mans dels nobles, de qui esperava que farien la pau sota qualsevol condició, va dir que tenia notícia que el rei d'Espanya «ofereix als seus rebels de Catalunya firmar en blanc i deixar-los que ells escriguin quines condicions volen» per aconseguir la pacificació de la província. La notícia era completament errònia, sens dubte. Però va afegir, tot cercant un anhelat paral·lelisme: «Desitgem que els escocesos se'n vagin i estiguin novament en el seu país sota aquestes mateixes condicions, abans que posar en perill les nostres vides i fortunes on no hi ha altra cosa a obtenir que ferits i mort, i a tot això ens exposem ara per expulsar els rebels.»⁶²

Uns quants mesos després, a inicis de 1641, va ser el comte Bedford qui va assenyalar inquietants paral·lels entre la rebel·lió d'Escòcia i la de Portugal.⁶³

També la rebel·lió antiespanyola de Nàpols de 1647-1648 arribà a coneixement de polítics anglesos, en particular de la Comissió d'Afers Exteriors del Parlament. Un parell de despatxos informaven que el poble napolità havia constituït una república i havia cercat protecció francesa, que la noblesa del regne

60. Rosario Villari ofereix bons plantejaments de conjunt i informació rellevant, inclosa la referència a la «Gazette», en especial pel que fa al cas napolità: *Elogio della dissimulazione. La lotta politica nel Seicento* (Nàpols 1987), ps. 58-77. Per bé que els contactes o l'intercanvi d'informació entre rebel·lions de diversos dominis hispànics van ser a vegades notables, aquí, per tal de cenyir-me al tema de l'article, només recullo algunes notícies i comentaris que en van circular a l'estranger. Sobre aquests contactes interiors hispànics, vegeu, a més de Villari, M. Àngels PÉREZ SAMPER, *Catalunya i Portugal el 1640* (Barcelona 1992), caps. 5 i 6; Henry ETTINGHAUSEN, *La Guerra dels Segadors a través de la premsa de l'època* (Barcelona 1993).

61. *Calendar of State Papers. Venetian*, vol. 25: 1640-1642 (Londres 1924), p. 60, carta de Giovanni Giustiniani, 27 de juliol de 1640. Sobre l'objecte i el desenvolupament d'aquesta triple missió diplomàtica, vegeu J.H. ELLIOTT, *The Year of the Three Ambassadors*, dins H. LLOYD-JONES, V. PEARL i B. WORDEN, eds., *History and Imagination. Essays in Honour of H.R. Trevor-Roper* (Londres 1981), cap. 13.

62. *Calendar of State Papers. Domestic Series, Charles I, 1640-1641* (Londres 1882), p. 112; carta d'Edmund Rossingham al vescomte Edward Conway, de 29 de setembre de 1640.

63. ELLIOTT, *Europe of Composite Monarchies*, p. 63.

havia abandonat la capital i que un seguit de zones rurals s'havien sumat a la revolta. Aquests informes presentaven una situació realment apurada per a les forces del virrei, fins al punt d'afirmar, de manera més aviat inversemblant, que «els ministres espanyols venen als genovesos la ciutat de Finale per sis-centes mil corones i cerquen un mercader que vulgui comprar el regne de Sardenya». Tampoc això no va succeir i poc temps després va circular una relació, impresa en anglès, que informava del ràpid restabliment de l'autoritat reial a tot el regne.⁶⁴

A Anglaterra, igual que en altres monarquies compostes, la informació sobre les rebel·lions de súbdits del rei d'Espanya oferia arguments per als grups enfrontats en la lluita política domèstica. No endebades, Mazarin va prohibir la divulgació de tota notícia sobre la revolta napolitana arran del fet que, a primers de 1648, un grup de dones parisenses es manifestés contra la reina regent, invocant expressament l'exemple de Nàpols.⁶⁵ Semblantment, el 1650 l'arribada al Puerto de Santa María d'Anthony Ascham, ambaixador del Parlament anglès davant la cort espanyola, va provocar alarma en els dos ambaixadors reialistes acreditats a Madrid, Lord Cottington i Edward Hyde, futur comte Clarendon, els quals procuraren impedir que fos rebut per don Luis de Haro. No tan sols van recalcar que resultaria molt impropï que el rei catòlic fos el primer a rebre un representant dels regicides anglesos, sinó que van acusar Ascham d'haver escrit un tractat contra la prerrogativa reial, on mostrava que el règim monàrquic, a més de violent i tirànic, era contrari al dret de gents, argument il·lustrat amb diversos exemples extrets de la Monarquia Espanyola, en especial la insurrecció napolitana.⁶⁶

De les convulsions polítiques i socials de mitjan segle, la Monarquia en va sortir amb dues significatives minves territorials: Portugal i el Rosselló. Aquesta darrera província, annexionada a França, fou objecte en anys subsegüents d'una notable negociació entre les corts de París, Madrid i Viena de cara a una possible permuta amb Flandes. Encara que la primera iniciativa en aquest sentit va sortir de Mazarin ja el 1646, va ser en realitat a partir de 1668 quan es creuaren diverses propostes. Entre altres motius, França cobejava els Països Baixos catòlics per guanyar terreny defensiu enfront de les Províncies Unides, i, a tal efecte, tot argüint les enormes despeses que la defensa d'aquelles llunyanes terres provocava al tresor espanyol, va plantejar la retrocessió del Rosselló a la Monarquia. Es va parlar també d'un possible ajut francès per a la recuperació de Portugal. Alguns membres dels serveis diplomàtics espanyols donaven suport a la proposta, però don Juan José d'Àustria i el comte de Peñaranda mai no la van considerar seriosament, fins que per fi va quedar definitivament descartada durant els preparatius de la pau de Nimega de 1678.⁶⁷

64. VILLARI, *Elogio*, ps. 66-68.

65. VILLARI, *Elogio*, p. 76.

66. *Calendar of State Papers*, vol. 28: 1647-1652 (Londres 1927), p. 146, carta de Pietro Basadona, ambaixador venecià a Espanya, 4 de juny de 1650. Ascham no va poder dur a terme la seva missió, ja que poc després d'arribar a Madrid fou assassinat per un grup d'anglesos reialistes, veterans de les campanyes de Catalunya i Portugal, que estaven a la cort espanyola per reclamar la paga pels seus serveis. Clarendon va recollir aquests fets a la seva *History of the Rebellion and Civil Wars in England*, referència que dec a James Amelang.

67. PAU DE LA FABREGA PALLARÈS, *L'ofertament de retrocessió del Rosselló a Espanya (1668-1677)* (Barcelona 1994), 2a. ed. revisada.

Encara que no va fructificar, la idea de la permuta territorial posava de relleu les possibilitats que ofería la naturalesa composta d'una monarquia en una època en la qual la bel·ligerant política exterior de Lluís XIV provocava freqüents modificacions en el mapa polític europeu. Mentrestant, en política interior, Lluís XIV va assolir un dels principals objectius de govern, la plena unificació religiosa, mitjançant l'abolició de l'edicte de Nantes el 1685. Amb el propòsit de ressaltar un assoliment d'aquesta transcendència, Antoine Varillas, un dels seus principals panegiristes, assenyalà el seu encert en una matèria on «els dos herois de la casa d'Àustria», Carles V i Felip II, havien fracassat, per bé que seguiren polítiques oposades. Segons aquest autor, l'emperador hauria pogut sufocar el luteranisme, però va condescendir-hi culpablement «per l'únic motiu de furtar a França el ducat de Milà i conservar-lo per a Espanya», mentre que Felip II no va actuar de millor manera davant el calvinisme holandès, ja que les seves crueltats només van servir per fomentar la rebel·lió d'aquella província. En canvi, aplaudia Varillas, Lluís XIV havia aconseguit feliçment «reunir els francesos en una mateixa Església, igual que ja estaven units en una mateixa monarquia», dissolent d'aquesta manera el poder de l'heretgia hugonot, la qual, en diversos moments del segle XVI —rememorà esglaiat— «havia estat a punt de trastocar les lleis fonamentals de l'estat» i «havia format una democràcia a totes les províncies d'un reialme absolut».⁶⁸

Si la passada trajectòria espanyola en afers territorials i religiosos seguia proporcionant arguments per als debats polítics europeus, la crisi successòria oberta a la mort de Carles II va aixecar un renovat interès i preocupació. Un informe anglès, per exemple, considerava que la unió de França i Espanya sota una mateixa dinastia era més perillosa per a Anglaterra que els anteriors intents d'Espanya per erigir-se en Monarquia Universal, ja que —va raonar— França i Espanya són contigües, mentre que abans la separació entre Espanya i Àustria causà a la primera enormes despeses i problemes en el transport de tropes.⁶⁹

Juntament a l'atenció dedicada al factor distància, el desenvolupament de la guerra va retornar a un primer pla la diversitat política interior espanyola. Quan el 1714 el nou govern *tory* de Londres es va inhibir dels compromisos contrets en el tractat de Gènova de 1705 i va deixar de donar suport a Catalunya en la seva lluita a favor de l'Arxiduc Carles, dos opuscles anglesos van abogar amb entusiasme per la causa catalana i la defensa de les seves llibertats. Segons observaven, malgrat la seva llunyana unificació per mitjà del matrimoni dels Reis Catòlics, Catalunya «sempre s'ha governat per lleis pròpies, independents de qualsevol altre regne», i, a més, «els regnes de la Corona d'Aragó i Castella encara conserven les seves antigues enemistats», fet que explicava que s'haguessin inclinat per aspirants diferents. Però la qüestió, hom va observar, no es reduïa a una opció entre candidats, sinó que era una opció entre sistemes polítics i per aquest motiu instaven a ajudar el poble català. L'ajut era realment urgent, perquè Aragó i València ja havien perdut els seus furs. A més, el cas d'Aragó era

68. (Antoine) VARILLAS, *Histoire des révolutions arrivées dans l'Europe en matière de religion*, 6 vols. (París 1686), I, *épître* (sense paginar).

69. *The Duke of Anjou's Succession Consider'd, As to its Legality and Consequences*, dins *A Collection of State Tracts Publish'd During the Reign of King William III*, vol. III (Londres 1707), p. 35.

colpidor: «Com ha sofert aquell infeliç regne», s'exclamà un dels textos, tot afegint: «El poble d'Aragó, abans exemple de llibertat, es troba ara sotmès a les lleis de Castella o a la voluntat despòtica del seu monarca». I a Catalunya era de tèmer un càstic encara més sever, ja que Felip V no podria ignorar que «la majoria de les incursions que s'han fet als diversos dominis d'Espanya han procedit d'aquesta província». I fins i tot es va recordar a la reina Anna la necessitat de complir una declaració seva de 1705 en la qual va assimilar la defensa per part dels catalans de les seves llibertats amb la «defensa de les llibertats d'Europa», missió per a la qual Anglaterra s'havia armat «per tal de reduir l'exorbitant poder de França i frustrar els propòsits dels nostres veïns, que estan encaminats a imposar una monarquia universal».⁷⁰

Els decrets de Nova Planta i les pèrdues territorials establertes a les paus d'Utrecht i Rattstadt van acabar amb els elements més visibles de la naturalesa composta de la Monarquia Hispànica. Però en va perdurar el record. El 1717 el sicilià Antonino Mongitore va publicar *Le memorie storiche* del Parlament d'aquell regne, al·legat constitucionalista davant els nous governants de l'illa, en el qual, per tal de mostrar la força de l'anterior pactisme autòcton, va establir un paral·lel directe amb les Corts d'Aragó.⁷¹

I anys després, el 1736, a Viena es va crear el Consell Suprem d'Espanya, organisme encarregat de l'administració dels dominis italians que anteriorment havien pertangut a la Monarquia Hispànica i que ara pertanyien a l'Imperi Habsburg. Aquest Consell passà a anomenar-se d'Itàlia el 1757.⁷²

La vintena d'anys durant la qual l'esmentat consell vienès es denominà «d'Espanya» és un testimoni eloqüent de la perdurable visió europea de la Monarquia Hispànica com a monarquia composta, fins i tot quan ja havia deixat pròpiament de ser-ho. També aleshores, a mitjan segle XVIII, Voltaire va publicar el seu gran fris de la política francesa i europea durant el regnat de Lluís XIV, un fris que podia fer parió amb el que, en el seu moment, havia escrit Comynes. En un panorama de la situació general abans de l'adveniment de Lluís XIV, Voltaire va presentar Espanya com a hereua del «projecte de monarquia o, més ben dit, de superioritat universal», però marcada llavors per les revoltes de Catalunya, Rosselló i Portugal; i els seus reis manaven sobre pobles (castellans, aragonesos i catalans) «als quals els seus privilegis els donaven el dret de mal servir». Al mateix temps, va ressaltar el fet que l'or i la plata americanes anessin acompanyats amb recessió econòmica a la metròpoli, tot i que, observà, aliada amb l'Imperi, Espanya continuava essent un poder formidable. A les aca-

70. *The Case of the Catalans Consider'd i The Deplorable History of the Catalans* (Londres 1714), publicats ambdós en el volum *Consideració del cas dels catalans*, ed. M.B. Strubell (Barcelona 1992). Les citacions, a les ps. 23, 55-57, 63, 95, 97. Sobre aquesta qüestió, vegeu el treball de Ferran SOLDEVILA, inèdit fins ara, *Anglaterra i Catalunya. Les relacions anglo-catalanes durant la Guerra de Successió*, «Manuscrits», 13 (1995), ps. 13-27.

71. Vittorio SCIUTTI RUSSI, *I Parlamenti siciliani in Età Moderna: aspetti e problemi*, dins *Les Corts a Catalunya. Actes del Congrés d'Història Institucional* (Barcelona 1991), p. 321.

72. Virginia LEÓN SANZ, *Origen del Consejo Supremo de España en Viena*, «Hispania», 52 (1992), ps. 107-142.

73. VOLTAIRE, *Le siècle de Louis XIV* (1751), caps. 2 i 24, dins les seves *Oeuvres historiques*, ed. R. Pomeau (París 1957), ps. 623-624 i 886. La referència a la situació econòmica va ser suprimida en edicions posteriors: *ibidem*, ps. 1.699-1.700.

balles del regnat de Lluís XIV, la situació espanyola era marcada per una paradoxa, una de tantes que Voltaire va observar en el resultat global de la pau d'Utrecht: «El consell d'Espanya, que només havia cridat el duc d'Anjou al tron amb objecte de no desmembrar mai la monarquia, en va veure diverses parts separades.»⁷³

Com mostren els comentaris de Voltaire, el balanç que s'establia en cercles polítics i intel·lectuals europeus sobre la Monarquia Espanyola, després de dos segles llargs d'existència com potser la més arquetípica de les monarquies compostes, era marcat pels contrastos: unitat i diversitat, poder polític i pèrdues territorials, tresors americans i estancament material. Era un balanç certament ambivalent, amb tons negatius, com també era ambivalent i problemàtica la situació en la qual es trobaven les monarquies compostes en les circumstàncies, tan canviades, de ben entrat el segle XVIII.

73. VOLTAIRE, *Le siècle de Louis XIV* (1751), caps. 2 i 24, dins les seves *Oeuvres historiques*, ed. R. Pomeau (París 1957), ps. 623-624 i 886. La referència a la situació econòmica va ser suprimida en edicions posteriors: *ibidem*, ps. 1.699-1.700.